

बालकृष्ण समको नाट्ययोगदानको मूल्याङ्कन

डा.अशोक थापा

नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि.

kazithapa@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेख नाटककार बालकृष्ण समको नाट्ययोगदानको अध्ययनमा आधारित रहेको छ। यस लेखमा नाटककार बालकृष्ण समको नाट्ययोगदानलाई विभिन्न आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। यस क्रममा ऐतिहासिकता, गुणात्मकता, परिमाणात्मकता र प्रकारात्मकतालाई आधार बनाइएको छ। प्रस्तुत लेखमा यी विभिन्न आधारअन्तर्गत रहेर समका नाटकको अध्ययन गरिएको छ। वस्तुतः प्रस्तुत लेख गुणात्मक अध्ययन विधिमा आधारित रहेको छ। यस लेखको तयारीका क्रममा पुस्तकालयीय अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ। यसअन्तर्गत सोद्देश्यमूलक तरिकाले समका नाटकहरूको सङ्कलन गरिएको छ र आवश्यक तथ्य अध्याहार गरिएको छ। प्रस्तुत अध्ययनका क्रममा प्राप्त तथ्यलाई व्याख्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ। प्रस्तुत लेख नाटककार बालकृष्ण सम, समको नाट्यकारिता र समले नेपाली नाट्यजगत्मा पुऱ्याएको योगदानबारे अध्यापनरत शिक्षक, अध्ययनरत विद्यार्थी एवम् अनुसन्धानरत शोधार्थी सबैका लागि उपयोगी हुने अपेक्षा गरिएको छ।

मुख्य शब्दावली : नाटककार सम, समको नाट्यकारिता, समको नाट्ययोगदान

Received : 27 Aug. 2018

Accepted : 29 Sept. 2018

अध्ययनको पृष्ठभूमि

नेपाली साहित्यकाशका देदीप्यमान नक्षत्र चूडान्त शिखर पुरुष, उच्चकोटिका कलाकार, उत्कृष्ट अभिनेता, कुशल चित्रकार तथा दार्शनिक बौद्धिक साहित्यकार बालकृष्ण सम (१९५९-२०३८) ले विधागत विविधतामा आफ्नो सिर्जनालाई डोऱ्याए पनि उनको शिखर चुमाइको क्षेत्र भने नाटक नै हो। नेपाली नाट्यसाहित्यलाई समले दिलाए जति योगदान अर्को नाटककारले आजसम्म दिलाएको

छैन। यस्ता प्रतिभाका धनी व्यक्तित्व समका खास योगदान के हुन् त ? उनले नेपाली नाट्यसाहित्यलाई आजसम्म ल्याइपुऱ्याउनमा केकति साधना गर्नु पर्‱यो ? आदिजस्ता प्रश्नहरूको सेरोफेरोमा घोट्लिँदा केही समाधानका स्वादिला प्रसङ्गहरू हाम्रासामु पदार्पण गर्दछन्। यस लेखमा समको नाट्ययोगदानको मूल्याङ्कन ऐतिहासिक, गुणात्मक परिमाणात्मक र प्रकारगतजस्ता कसीमा घोटेर निकाल्ने प्रयास गरिएको छ।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत लेख मूलतः गुणात्मक अध्ययनमा आधारित रहेको छ। यसको तयारीका क्रममा पुस्तकालयीय अध्ययन विधिका माध्यमबाट आवश्यक सामग्रीहरूको सङ्कलन गरिएको छ। यस क्रममा सोदेश्यमूलकताको अवलम्बन गरिएको छ। प्रस्तुत अध्ययनमा नाटककार बालकृष्ण समका विभिन्न नाटकहरूलाई प्राथमिक स्रोतका सामग्रीका रूपमा लिइएको छ भने नाटककार बालकृष्ण सम र उनका नाटकका बारेमा चर्चा गरिएका पुस्तक, लेखरचना तथा अन्य सामग्रीहरूलाई द्वितीयक स्रोतक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ। यस लेखमा अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यहरूलाई व्याख्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको। साथै आवश्यकतानुसार उदाहरणहरूसमेत उल्लेख गरिएको छ।

नाटककार सम र उनका नाटकको योगदान

नेपाली साहित्यका नाट्यसम्राट बालकृष्ण समले विभिन्न विषयवस्तु एवम् क्षेत्रका नाटकहरूको रचना गरेका छन्। उनका नाटकहरू ऐतिहासिक दृष्टिले मात्र नभएर परिमाणात्मक, गुणात्मक एवम् पररूपगत दृष्टिले समेत महत्त्वपूर्ण रहेका छन्। यस वस्तुतालाई दृष्टिगत गरी उनको नाट्य योगदानलाई ऐतिहासिक योगदान, गुणात्मक योगदान, परिमाणात्मक योगदान र प्रकारगत योगदानका रूपमा निम्नानुसार अध्ययन-विश्लेषण गरिएको छ :

ऐतिहासिक नाट्ययोगदान

कुनै पनि वस्तु तथा पदार्थले त्यस समयभन्दा अगाडि अस्तित्वमा आउने अवसर प्राप्त गरेको थिएन तर त्यसपछि एकाएक अस्तित्वमा आउन सफल भयो भने त्यसको ऐतिहासिक महत्त्व रहने गर्छ। नाटककार बालकृष्ण समको आगमनभन्दा अगाडि नेपाली नाट्यसाहित्यमा पश्चिमी वियोगान्त नाट्यलेखनपरम्परा अस्तित्वमा थिएन यद्यपि सं

१९६२ सालको अटलबहादुरको भिनो अस्तित्वबाहेक। नेपाली साहित्यमा नाटकको आगमन र मान्यता संस्कृत नाट्यमान्यताबाट प्रभावित भएकाले दुःखान्त नाटकले ढिलाएर जन्मनु परेको हो किनभने संस्कृत नाट्यपरम्परामा दुःखान्त नाटक नै हुँदैन भन्ने मान्यता रहेको छ। नेपाली नाटकको इतिहासमा सङ्ख्यात्मक हिसाबले नाटकको सङ्ख्या नै नगन्य रहेको तत्कालीन अवस्थाको साथै दुःखान्त मौलिक नाटकको नामोच्चरणसमेत नभएको अवस्थामा सं. १९८६ सालमा अप्रत्यासित रूपमा मुटुको व्यथाजस्तो विशुद्ध दुःखान्त नाटक आउनाले ऐतिहासिक महत्त्व राख्छ। यसकारण समको ऐतिहासिक योगदान मुटुको व्यथाजस्तो दुःखान्त नाटक लेखिनुमा रहेको छ। नाटकभित्र प्रयुक्त भाषाको कलात्मक प्रस्तुति र आकर्षक भाषिक विन्यासका कारण यो नाटक ऐतिहासिक महत्त्व छ। नाटकमा प्रयुक्त अन्यानुप्रासविहीन अनुष्टुप छन्दे पनि कम महत्त्वको ऐतिहासिक खुराक होइन। नेपाली नाट्यसाहित्यमा विभिन्न पद्य नाटकको सिर्जनात्मक अस्तित्व देखिए पनि शेक्सपियरेली 'ब्ल्याङ्क भर्स' शैलीको प्रयोगलाई प्राथमिकता दिँदै दुःखान्त नाटकको सिर्जना हुनु ऐतिहासिक योगदानको अर्को महत्त्वपूर्ण पाटो हो। नेपाली नाट्यसाहित्यको प्राथमिकताकालको न्यून नाटकीय मूल्य भएका र आख्यानात्मकता तथा नाटकीयताका स्पष्ट सीमारेखा कोर्न असमर्थ नाटकहरू र माध्यमिक कालको संस्कृति, हिन्दी, उर्दू, फारसीशैलीबाट प्रभावित र अनुवादपरम्परामा गुञ्जिरहेको अवस्थाका साथै अटलबहादुर नाटकको मौलिकता वा अनुदितताको द्वन्द्वात्मक स्थिति रहेको समयमा बालकृष्ण समको उपस्थितिसँगै पूर्वपृष्ठभूमिका शिथिल नाट्यपरम्परामा दरिलो र प्रभावकारी लेखनले स्थान प्राप्त गर्‍यो। नेपाली नाटकको सेरोफेरोमा आधुनिकताको प्रादुर्भाव र मौलिकताको युगीनपरम्परा सुरुआत गर्ने अवसर पनि समलाई

मिल्यो फलतः उनको ऐतिहासिक योगदानले मूल्य प्राप्त गर्‍यो । शेक्सपियरको हेमलेट नाटकको आंशिक प्रभावका कारण अटलबहादुर नाटकलाई मौलिक भन्न नसकिने अवस्थाहरू पनि छन् । चाहे संरचनात्मक शिथिलपनका कारण होस् चाहे जीवनको सामान्यताको चित्रण गर्ने सवालमा नै किन नहोस् । माध्यमिक काल र आधुनिक कालको दरिलो पुलको रूपमा अटलबहादुर नाटकलाई लिँदा समको मुटुको व्यथा इतिहासकै एक खुड्किलाको रूपमा लिन सकिन्छ ।

समको ऐतिहासिक योगदानको मूल्याङ्कन केवल दुःखान्त नाटकको आमन्त्रण गरेबाट मात्र होइन आंशिक रूपमा पूर्वीय नाट्यमान्यता र पाश्चात्य नाट्यमान्यताको सही संयोजन गर्दै त्यसमा स्थानीयताको लेपन गर्नाका साथै दुःखसुखान्त खालको नाटकको सिर्जना गर्नामा पनि रहेको छ । सुखान्त नभएकाले पूर्ण सुखान्त नाटक भनिहाल्न पनि नसकिने र विश्व दुःखान्त नाट्यपरम्परासँग पनि मेल नखानेखालका नाटक पनि समले लेखेका छन् । तिनीहरूलाई परिधीय दुःखान्त नाटकका रूपमा हेर्दा समको ऐतिहासिक महत्त्व अभिप्रष्ट हुन्छ । भक्त भानुभक्त, उ मरेकी छैन, आदिजस्ता नाटक यसवर्गमा पर्दछन् । नेपाली नाटकको इतिहासमा अस्तित्वमा शून्य प्रायः रहेको दुःखान्त नाटकलाई भित्र्याउन सम सफल भएकाले र अनुवादपरम्परामा हुर्केको नेपाली नाटकलाई छाड्दै पाश्चात्य नाट्यमान्यता र पूर्वीय नाट्यमान्यताको सही संयोजन गर्दै इतिहासभन्दा पृथक उत्कृष्ट दुःखान्त नाटकसिर्जन गर्न सफल भएकाले समको ऐतिहासिक योगदानको पुष्टि हुन्छ ।

गुणात्मक योगदान

साहित्यसिर्जना जो कोहीले गर्न सक्ने चीज होइन । चासोको कुरा कुन स्रष्टाको कति दर्जन कृतिसिर्जना गर्‍यो भने होइन बरु कति मूल्यको कृतिसिर्जना भइरहेछ भन्ने सवाल महत्त्वपूर्ण हो । समभन्दा अगाडि

पनि करिब साढे एक शताब्दीको नेपाली नाटकको इतिहास छ । ती डेढ शताब्दीको इतिहासमा सिर्जना भएका नाटक र समका नाटकमा गुणात्मक रूपमा खास भिन्नता के छ ? भन्नेतर्फ ध्यान केन्द्रित गर्दा नेपाली नाटकको प्राथमिककाल, माध्यमिककाल र आधुनिककालका समका समकालीन नाटककारहरूको नाट्यकृतिको मूल्य पत्ता लगाउनु पर्छ । नेपाली नाटकको प्राथमिककालमा नाममात्रका हास्यकदम्ब (१८५५) र मुद्राराक्षस (१८९२) जस्ता नाटकहरूको उपस्थिति पाइयो । तिनीहरू नाटकीय गुणबाट पर भागेर आख्यानात्मक पाठ्यकृतिको नजिक आएकाले नाटककार बालकृष्ण समको गुणात्मक योगदान स्वतः पुष्टि हुन्छ ।

माध्यमिककालीन नेपाली नाट्यसाहित्यमा पनि विविध खालका नाटकहरूको जन्म भयो । मोतीराम भट्टको आगमनसँगै शाकुन्तल नाटक लेखिनाको साथै मञ्चन भएर तत्कालीन शासकहरू मभ तहल्का मच्चाउन सफल भएको चर्चा पाइन्छ यद्यपि त्यो नाटक आज उपलब्ध छैन । भट्टकै अर्को नाटक प्रियदर्शिका देखिन्छ जुन आज पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ । भट्टका यी दुवै नाटक अनुवादपरम्पराको निरन्तरता भएकाले यी नाटकहरूले समका नाटकका तुलनामा न्यून मूल्य बहन गर्दछन् । यसबाट समको गुणात्मक योगदानको पुष्टि हुन्छ । मोतीराम भट्टपछिका कैयन् नेपाली नाटककारहरूमा पनि नाटकको अनुवाद गर्ने होड चलेकाले गुणात्मकताको अवस्था खस्कँदै समका नाटकसम्म पुग्न त परै जाहोस् प्रतिस्पर्धी बन्ने अवसरबाट पनि बञ्चित रहेका देखिन्छन् । यसपछि माध्यमिककालको ऐतिहासिक महत्त्वको क्षण पहलमानसिंह स्वाँरको अटलबहादुर र विष्णुमाया नाटकहरूको आगमनपछि देखापर्छ ।

यस्ता खालका नाटकको सिर्जनाबाट एकातिर पाश्चात्य दुःखान्त नाटकको प्रवेशको सुरुआत हुन्छ भने अर्कातिर मोतीराम भट्टले स्थापित गर्न चाहेको

सुखान्त नाट्यपरम्पराको पनि विकास हुन्छ तर नाट्यमूल्यको सवालमा अटलबहादुरभिन्न अनुवादको गन्ध आउने र केही संरचनात्मक कसरमसरले मुटुको व्यथा र प्रेमपिण्डजस्ता नाटकको गुणलाई भेट्टाउन असम्भव छ। स्वरकै विष्णुमाया नाटिका पनि समको मुकुन्द इन्दिरा र म को उत्कृष्टताको छेउसम्म पुग्न सक्दैन। यस्ता नाटकीय उपलब्धिबाहेक माध्यमिककालमा श्यामोकुमारी-सूर्यविक्रम ज्ञवाली, राताकाना र कण्ठहर-महानन्द सापकोटा, सुन्दरकुमार, बुद्धचरित, चन्द्रगुप्त, सती सावित्री, सीता वनवास-पारसमणि प्रधान, शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलको रत्नावली, शाकुन्तल, मालतीमाधव, प्रियदर्शीका आदि नाटकहरू पनि देखा परे। यी माथि उल्लेख गरिएका नाटकहरू कतिपय अनुदित नाटकहरू हुन् भने कतिपय मौलिक। गुणात्मकताका हिसावले बालकृष्ण समका नाटकलाई भेउन माथि उल्लिखित नाटकहरूले सम्भव देखिएन। चाहे नाट्यशिल्पका पक्षबाट होस् वा कथानकको संयोजनबाटै किन नहोस्।

बालकृष्ण समसँगै नेपाली नाट्यसाहित्यमा आधुनिकताको प्रादुर्भाव भएको हो। उनी नाटककार भीमनिधी तिवारीको समकालीन भएर नाट्यसिर्जनामा अग्रसर रहेको देखिन्छन्। नाटककार बालकृष्ण समको नाट्यप्रवृत्तिभन्दा तिवारीको प्रवृत्ति पृथक छ। बोलिचालीको सरल भाषाको प्रयोग नाटकमा प्रयोग गर्नु, छोटोछरितो संवादको प्रयोग गर्नु तिवारीका विशेषता हुन्। बौद्धिक आर्दवादी नाटकको सिर्जना गर्नु पनि तिवारीको विशेषता हो। उनका सहनशीला शुशीला (१९९५), काशीवास (१९९८), पुतली (१९९९), किसान (२०००), सिद्धार्थ गौतम (२०१३), शिलन्यास (२०३३), चौतारा लक्ष्मीनाराण (२०२४), माटोको माया (२०२७), आदि नाटकहरू प्रकाशित छन्। साधारण पाठकले पनि सजिलै बुझ्ने खालका तिवारीका नाटक कतिपय समस्याप्रधान पनि रहेका छन्। यस्ता प्रवृत्तिहरू हुँदाहुँदै पनि समका नाटकहरू तिवारीका

नाटकका तुलनामा यथार्थपूर्ण, समस्यामूलक र बौद्धिक देखिन्छन्। आदर्शवादी भावनाले प्रेरित तिवारीका नाटकका आडमा समका नाटकहरू गुणयुक्त, सफल र यथार्थले अनुप्रमाणित देखिन्छन्। यसबाट समको गुणात्मक योगदानको पुष्टि हुन्छ। मसान (२००३) र यो प्रेम (२०१५) जस्ता नाटकहरू लिएर समपछि यथार्थवादी धारणासहित गोपलप्रसाद रिमाल देखा पर्दछन्। गङ्गालालको चिता (२०१६) जस्तो नाटक लिएर प्रगतिशील धारणासहित हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको आगमन हुन्छ। समका नाटकहरू परिष्कारवादी र आदर्शवादी रहँदारहँदै पनि मुकुन्द इन्दिरा, मजस्ता नाटकमा नारीसमस्यालाई ज्वलन्त रूपमा उभ्याइएको छ। तलमाथिजस्ता नाटकमा प्रगतिवादी चेतना पनि प्रस्फुटित भएको देखिन्छ। यसरी आधुनिक कालमा पनि समको प्रकारगत नाट्यलेखनका कारण विभिन्न खालका मूल्यहरू स्थापित भएका छन्। यसकारण उनका नाटकका गुणहरू स्थापित हुन पुगछन्।

यसपछि नेपाली नाट्यसाहित्यमा भुसको आगो (२०१३), च्यातिएको पर्दा (२०१६), दोष कसैको छैन (२०१७) जस्ता नाटकहरू लिएर गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले' प्रकृतिवादी नाट्यविशेषतासहित देखा पर्दछन्। नेपाली साहित्यको आधुनिक कालको पछिल्लो चरणको सुरुआततिर ध्रुवचन्द्र गौतम, मोहनराज शर्मा, सरुभक्त विसङ्गतिवादी अस्तित्ववादी नाटकहरू लिएर देखा पर्दछन्। त्यो एउटा कुरा (२०३०) र भस्मासुरको नलिडा ध्रुवचन्द्र गौतमका चर्चित नाटकहरू हुन् भने जेमन्त (२०३९), यातनामा छटपटाएकाहरू (२०३९) एकै सालमा मञ्चित मोहनराज शर्माका नाटकहरू हुन्। वैकुण्ठ एक्सप्रेस (२०४०), यमा (२०४०) जस्ता चर्चित नाटकहरू पनि शर्माका प्रकाशित र मञ्चित नाटकहरू हुन्। यसपछि आधुनिकताको नयाँ आयामसहित नाटककार सरुभक्त देखापर्छन्। युद्ध

उही ग्याँस च्याम्बरभित्रलगायत उनका थुप्रै नाटकहरू प्रकाशित तथा मञ्चित भएका छन् ।

यी अध्याधुनिक नाटकहरू समका नाटकका तुलनामा अत्याधुनिक, विज्ञानप्रविधियुक्त र प्रयोगशील देखिएलान् तर समका सफल र उच्च महत्त्वका नाटकहरूको सङ्ख्या जति छ त्यति नै पश्चवर्ती नाटककारहरूको नाटकले उचाइ भेट्टाउन सकेको छैन । मुटुको व्यथा, प्रेमपिण्ड, अन्धवेग, भीमसेनको अन्त्य, जस्ता विश्वप्रकृतिका दुःखान्त नाटक र मुकुन्द इन्दिरा, म प्रल्हादजस्ता सुखान्त नाटकहरूको गुणात्मक मूल्यलाई आजसम्म भेट्टाउन सकेको देखिदैन । यसर्थ समको गुणात्मक योगदानको पुष्टि गर्न सजिलै सकिन्छ । आज पनि विभिन्न धार र धारणामा नाटकहरूको सिर्जना भएकै देखिन्छ । अशेष मल्ल, गोपाल पराजुली, अविनाश श्रेष्ठ, शिव अधिकारीजस्ता नाटककारहरूले नाटकलेखन निरन्तर रूपमा गरेकै छन् । यसरी समभन्दा डेढ शदीअगिदेखि माध्यमिक कालको करिब सातदशकको समयसम्म पनि समका नाटकमा भएको गुणात्मक सफलतालाई र नाटकीय मूल्यलाई आजसम्म कुनै पनि नाटककारले भेट्टाउन सकेको छैन । यसबाट सजिलै भन्न के सकिन्छ भने समको गुणात्मक योगदान नेपाली नाट्यसाहित्यलाई रहेको छ ।

परिणात्मक नाट्योगदान

नाटककार बालकृष्ण समले ऐतिहासिक, महत्त्वका मूल्यवान् नाटकमात्र लेखेनन् बरु सङ्ख्यात्मक दृष्टिले पनि अन्य नेपाली नाटककारले भन्दा धेरै नाटकहरूको सिर्जना गरे समले लेखेका नाटकहरू अझ पनि अप्रकाशित अवस्थामा छन् भन्ने जानकारी प्राप्त हुन्छ भने कतिपय नाटकहरू अपूर्ण अवस्थामा रहेको पनि सूचना प्राप्त हुन्छ । तिनीहरूको उल्लेख लेखनक्रममा यसप्रकार गर्न सकिन्छ :

तानसेनको भरी, मुटुको व्यथा, ध्रुव, अमलेख, मुकुन्द इन्दिरा, प्रल्हाद, अन्धवेग, उ मरेकी छैन, भक्त भानुभक्त, म प्रेमपिण्ड, स्वास्नी मान्छे, अमरसिंह, तलमाथि, भीमसेनको अन्त्य, अत्याधुनिकता, अमित वासना, मोतीराम आदि ।

माथि उल्लेख गरिएका पूर्णाङ्गी नाटकहरूको सङ्ख्या हेर्दा बालकृष्ण सम नै त्यस्ता नाट्यप्रतिभा हुन् जसको परिणात्मक योगदान नेपाली नाट्यसाहित्यलाई प्राप्त छ । अपूर्ण र अप्रकाशित कैयन् नाटकहरू अझसम्म पनि प्राप्त भएबाट र डेढ दर्जन (१८ वटा) प्रकाशित भइसकेबाट यस कुराको प्रमाणित हुन्छ ।

समले जति नाटकहरूको सिर्जना गरी परिमाणात्मक योगदान दिएका छन् त्यसभन्दा बढि एकाङ्गीहरूको सिर्जना गरेका छन् । उनले सं. १९९० सालमा 'प्रेम' शीर्षकको एकाङ्गीका साथ एकाङ्गीलेखन आरम्भ गरेको देखिन्छ र उनको यो कार्य नौ वर्ष जतिको विरामपछि सं. १९९९ सालपछि पुनः अबिरल गतिमा उनका जीवनको अन्तिमप्रहरसम्म चलिरहेको देखिन्छ । उनले पूर्ण, अपूर्ण अनेकौं एकाङ्गी लेखेको सूचना पाइन्छ तर ती सबै उपलब्ध नहुनाले तिनको सङ्ख्या यति नै छ भनेर किटान गर्न सम्भव देखिएन । समका नाट्यकृतिबारे शोधखोज गरी अध्ययन विश्लेषण गर्ने र तिनको सूची प्रस्तुत गर्ने महत्त्वपूर्ण काम सर्वप्रथम ताना शर्माले गरेका हुन् । उनले सम र समका कृति (सं. २०) मा दिएको सूची अनुसार समका प्रकाशित र अप्रकाशित एकाङ्गी निम्नलिखित देखिन्छन् :

(क) प्रकाशित एकाङ्गी

बोक्सी, भतेर, तपोभूमि, विद्याधनं सर्वधनं प्रधानम्, नालापानीमा, रणदुल्लभ, बुहार्तन, माटोको ममता, विरामी र कुरुवा,

(ख) अप्रकाशित एकाङ्की

प्रेम, कोही दान दिन नसकोस्, गङ्गालाल,
क्रान्तिकारी भानु, सबभन्दा छोटो नाटक, पूर्णमान,
नयाँ प्राण, प्रतिध्वनी, नयाँघर, पृथ्वीनारायण, चेतना,
उज्यालो आशा, पददर्शन, गाउँफर्क, निरस्त्रीकरण,
शुभविवाह, भगवतीको मूर्ति,

शर्माले गरेको अन्वेषणबाट प्रकाशित अप्रकाशित गरी समका जम्मा २७ एकाङ्की रहेछन् भन्ने थाहा हुन्छ। केशप्रसाद उपाध्यायको शोधग्रन्थ समको दुःखान्त नाट्यचेतना (२०५२) मा शर्माले दिएको सूचनाको अनुशरण गरिएको छ भने अमरसिंहको विजय (२०१८) शीर्षको एक एकाङ्की थपेर समको एकाङ्कीको संख्या २७ बाट बढाएर २८ पुऱ्याएका छन्।

अप्रकाशित एकाङ्कीहरूको सूचीअन्तर्गतका पूर्णमान, विमान, पण्डित, नयाँ प्राण, पृथ्वीनारायण, चेतना, निरस्त्रीकरण देख्न पाइएको छैनन्। प्रतिध्वनि बालकृष्ण समका कविता (सं. २०३८) अर्नात सङ्कलित रूपमा प्रकाशित छ। समको जीवनकालमा उनका घरमा देखिएका कोही दान दिन नसकोस्, गङ्गालालका पाण्डुलिपि अहिले उपलब्ध हुन सकेका छैनन्। गाउँफर्क मदनपुरस्कार पुस्तकालयमा ५१४६ नम्बरबाट पञ्जीकृत छ र त्यहाँ गएर पढ्न सकिन्छ। ने.रा.प्र.प्र. बाट प्रकाशित समका एकाङ्की नामक पुस्तकमा जीवनशमशेरको सौजन्यबाट समको चेतना शीर्षक एकाङ्कीको पाण्डुलिपि प्राप्त भएको जानकारी दिइएको छ। हाल उपलब्ध एकाङ्कीहरू यस प्रकार छन्

प्रेम, भतेर, बोक्सी, क्रान्तिकारी भानु, सबभन्दा छोटो नाटक, विद्याधन सर्वधन प्रधानम्, नालापानीमा, बुहार्तन, रणदुल्लभ, नयाँघर, उज्यालो आशा, शुभविवाह, विरामी र कुरुवा, छ कि छैन ?, चेतना तपोभूमि, माटोको ममता, भगवतीको मूर्ति, यथप्रदर्शन, प्रतिध्वनि,

समजस्ता नाट्यप्रतिभाका प्रत्येक नाट्यकृतिको महत्त्व छ र तिनीहरूको खोजमेल र सङ्कलन गरी प्रकाशित गर्न अभू बाँकी छ। समका एकाङ्कीहरूको परिमाणलाई भेट्टाउने अर्को नेपाली एकाङ्कीकार हालसम्म नदेखिएकाले एकाङ्की तथा पूर्णाङ्की दुवैको मूल्याङ्कन गर्दा समको परिमाणात्मक योगदानको पुष्टि सजिलै हुन्छ।

प्रकारगत नाट्ययोगदान

नाटककार बालकृष्ण समको ऐतिहासिक, गुणात्मक र परिमाणात्मक योगदानको चर्चापछि उनको प्रकारगत योगदानलाई पनि केलाउन सकिन्छ। सममात्र यस्ता नाट्यप्रतिभा हुन् उनले विभिन्न प्रकार र आयामका नाटकहरू प्रकाशन गरेर नेपाली नाटकलाई योगदान दिएका छन्। बालकृष्ण समका दुई दर्जनभन्दा बढी पूर्णाङ्की नाटक र तीन दर्जनभन्दा बढी रहेका एकाङ्की नाटक र तीन दर्जनभन्दा बढी रहेका एकाङ्की नाटकहरूलाई विषयगत आकारप्रकार, शैली शिल्पगत प्रकार र कथानकीय परिणति वा अन्यजस्ता प्रकारगत वर्गीकरण गरेर यसरी हेर्न सकिन्छ।

उनका विषयगत आधारमा धेरै प्राचीन समाजलाई प्रतिनिधित्व गर्दै आधुनिकतामा समसामयिकतालाई भविष्यनिर्देशन गर्ने पौराणिक नाटक, वर्तमानभन्दा अलिपरको समयविन्दुले वर्तमान शिक्षित हुन प्रेरित गर्ने ऐतिहासिक नाटक र वर्तमानले वर्तमानलाई नै बढी सचेत पाउँ कर्मक्षेत्रमा सरीक तुल्याई आदर्श महान् पथनिर्देश गर्ने सामाजिक नाटकहरू रहेका छन्। जसलाई क्रमशः यसरी हेर्न सकिन्छ :

- ऐतिकसिक नाटक : भीमसेनको अन्त्य, अमरसिंह, भक्त भानुभक्त, मोतीराम रणदुल्लभ आदि।
- पौराणिक नाटक : ध्रुव, म, प्रह्लाद, अज आदि।

- सामाजिक नाटक : तानसेनको भरी, मुटुको व्यथा, अमलेख, प्राणदान, स्वास्नीमान्छे प्रेमपिण्ड, अन्धवेग, बोक्सी, मुकुन्द इन्दिरा, आदि ।

आकारका आधारमा समका नाटकहरू सबभन्दा लघु एकाङ्की नाटकदेखि लिएर एकाङ्की नाटक र महानाटकसम्मका विस्तृतपूर्ण यात्राका संवाहक बन्न पुगेका नाट्यरूपहरू फेला पर्दछन् । यहाँ तिनलाई मुख्यतया नाटकको लघु रूप वा विधा एकाङ्की र पूर्ण विधा नाटक एवं महत्वपूर्ण विधा महानाटकजस्ता तीन आधारहरूमा वर्गीकृत गरेर हेर्ने प्रयास गरिन्छ ।

१. एकाङ्की नाटक : सबभन्दा छोटो नाटक, रणदुल्लभ, बुहार्तन, बोक्सी, भतेर, उज्यालो आशा, माटोको ममता, नालापानीमा, भगवातीको मूर्ति, विद्याधनं सर्वधनं प्रधानम् आदि ।
२. पूर्णाङ्की नाटक : तानसेनको भरी, मुटुको व्यथा, अन्धवेग, प्रह्लाद, भक्तभानु भक्त, मोतीराम, अमरसिंह, तलमाथि, अमित वासना, आदि ।

३. महानाटक : प्रेमपिण्ड, म आदि :

भाषिक माध्यमको बेग्लाबेग्लै प्रयोगशीलता अगाल्ने उनका भाषिक रूपगद्यात्मक र पद्यात्मक किसिमका कविता नाटक र गद्य भाषामय प्रवाहका शैलीका नाटकलाई पद्यात्मक र गद्यात्मक गरी दुई किसिमले यस प्रकार हेर्न सकिन्छ :

पद्यात्मक नाटक : मुटुको व्यथा, ध्रुव, प्रह्लाद, मुकुन्द इन्दिरा आदि ।

गद्यात्मक नाटक : स्वास्नीमान्छे, अमित वासना, उ मरेकी छैन, भक्त भानुभक्त, मोतिराम आदि ।

समले शाश्वत जीवनप्रवाह परिणतिलाई अन्त्यका हिवासवले सुखान्त संयोगात्मक र दुःखान्त

वियोगान्तमक दुई रूपमा हेरेर त्यसको प्रयोगात्मक रूप आफ्ना नाट्यकृतिमा दिने काम गरेका छन् र यस किसिमको दुई परिणतिमा नाटकीय कथावस्तु योजनाको शृङ्खला प्रवाह एवं तारतम्य बुनोट, बनोटको शीर्षयोजना संयोजित गरेका छन् । अतः यसै आधारमा कथानकीय परिणति अन्त्यलाई दृष्टि दिँदै समका नाटकलाई दुई किसिमकाले यसरी वर्गीकृत गरेर हेर्न सकिन्छ :

१. दुःखान्त नाटक : तानसेनको भरी, मुटुको व्यथा, अन्धवेग, प्रेमपिण्ड, भीमसेनको अन्त्य, स्वास्नीमान्छे, ऊ मरेकी छैन, भक्त भानुभक्त, मोतीराम, अमरसिंह, आदि ।
२. सुखान्त नाटक: मुकुन्द इन्दिरा, म, अमीता वासना, तलमाथि आदि ।
३. पौराणिक सुखान्त नाटक : ध्रुव, प्रह्लाद आदि ।

यसैगरी समका नाटकलाई मुख्य सुखान्त र दुःखान्त गरी दुई प्रकारका अभ्रै चिरेर पनि वर्गीकरण गर्न सकिन्छ: दुःखान्त नाटक

मूल दुःखान्त नाटक : तानसेनको भरी, मुटुको व्यथा, अन्धवेगा र प्रेमपिण्ड मूल दुःखान्त नाटक हुन् ।

परिधीय दुःखान्त नाटक : भीमसेनको अन्त्य, अमरसिंह, ऊ मरेकी छैन, भक्त भानुभक्त, मोतीराम आदि ।

सुखान्त नाटक

मूल सुखान्त नाटक : मुकुन्द इन्दिरा, म, ध्रुव आदि ।

परिधीय सुखान्त : अमित वासना, तलमाथि, प्रह्लाद आदि ।

यसरी नाटककार बालकृष्ण समको योगदानलाई ऐतिहासिक गुणात्मक, परिमाणात्मक र प्रकारगत रूपमा केलाउँदा बालकृष्ण समको नेपाली साहित्यमा महत्वपूर्ण योगदान छ भन्ने पुष्टि हुन्छ ।

सन्दर्भ सूची

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०५२), *समको दुःखान्त नाट्यचेतना* (दो. सं.), काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०५५), *रिमाल व्यक्ति र कृति* (चौ. सं.), काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०५६), *दुःखान्त नाटकको सृजनपरम्परा* (प्र. सं.), काठमाडौं: साभा प्रकाशन,।

कोइराला, कुमारप्रसाद, (२०३८), *समका दुःखान्त नाटक*, (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि. कीर्तिपुर ।

गैर, इश्वरीप्रसाद, (२०५९), *आधुनिक नेपाली नाटक*, (प्र. सं.), काठमाडौं: हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।

जोशी, रत्नध्वज (२०३७), *नेपाली नाटकको इतिहास*, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

पौडेल, शेष र अन्य (२०५२), *आधुनिक नेपाली नाटक*, (प्र. सं.), काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।

सम, बालकृष्ण (२०५४), *मेरो कविताको आराधन* (प्र. सं.), काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।

शर्मा, ताना (२०५८), *सम र समका कृति* (छै. स.), काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, दयाराम र शर्मा मोहनराज (२०५६), *नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास*, (पाँ. सं.), काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।